

STARI HERCEGOVAČKI GRADOVI

LES ANCIENNES VILLES D'HERZEGOVINE

Sve što je rečeno u uvodu rada »Stari bosanski gradovi«, koji je objavljen u prvom svesku ovoga godišnjaka, to vrijedi i za ovaj nastavak. Premda je Hercegovina bila nekada kao i Bosna načičkana gradovima, o čemu nam svjedoči i studija prof. M. Dinića »Zemlje Hercega Svetoga Save«, ovdje je obrađen srazmjerno malen broj gradova, jer su

uzeti u obzir samo oni, o kojima smo mogli bar nešto novog kazati.

Ovdje su obrađene utvrde: Blagaj, Gabela (Sedislam), Hutovo, Klobuk, Koštun, Ključ, Lipeta (kula), Ljubinje, Ljubuški, Mičevac, Mostar, Počitelj, Trebinje, Viduška (Stolac), Vratar i palanka Žalom.

*

BLAGAJ bijaše glavni grad humske zemlje. Njegove ruševine vide se i danas na jednom kršu iznad izvora Bune i današnjeg naselja Blagaja.

Osnovica mu je jajolika oblika. Gradski obor zatvaraju čvrsti, visoki i sa četiri kule i mnogo puškarnica osigurani zidovi. Na sjevernoj strani je ulaz, utvrđen jakom kapi-kulom s malim predvorjem. Oko zidova je hodnik koji je bio proširen drvenom galerijom, čiji se tragovi sada raspoznaju. Do toga hodnika vodile su petere kamene stepenice. Zid je naročito tvrdo izgrađen s istočne strane, dok se na zapadnoj diže četverasta kula. U gradu je bio dvor humske gospode sa dvije čatrnje, riznicom i tamnicom. To je sredovječni grad Blagaj, koji je nastao po svoj prilici u XIV stoljeću. U tursko doba bila je u njemu sagrađena mala džamija. Kako Evlija Čelebija kaže, na ovom su gradu bila željezna vrata.

Do jednog kilometra dalje vide se ruševine grada Bone iz rimskog doba.

U ovom su gradu ponajviše boravili gospodari humske zemlje Sandalj Hrančić i njegov sinovac i nasljednik Stjepan Vukčić, herceg sv. Save. Pod ovim gradom, na teritoriji današnjeg Blagaja ili u njegovoj najbližoj okolini, stajale su u srednjem vijeku dvorac Bišće. U taj dvorac ponekad su se navraćali bosanski vladari. Bišće se prvi put spominje 1220 u borbi Stefana Prvovjenčanog sa Petrom, humskim županom, a onda 1327 u vezi sa banom Kotromanićem, 1382 s kraljem Tvrtkom, 1395 s kraljem Dabišom, više puta s kraljem Ostojom, a zadnji put 1418.

U Bišću, u Podgrađu, izdao je kralj Tvrtko 2 decembra 1382 jednu povelju. Kako se ovdje spominje Podgrađe, to je sigurno tada postojao i

grad Blagaj, koji se izričito spominje prvi put 1428. U svetri poznate povelje u kojima se nabrajaju gradovi i župe hercega Stjepana spominje se i Blagaj.

U borbi hercega Stjepana sa sinovima Blagaj je bio zauzeo 1452 Vladislav Hercegović, a Turcima je pao u ruke 1465; osam godina kasnije (1473) spominje se blagajski kadija. U ovom su gradu držali Turci posadu sve do 1835 godine. Kako je Blagaj bio bez strategijske važnosti, posada nije stanovala u gradu, nego u naselju pod gradom. Tako je navedeno u Memibegovića opisu bosanskog pašaluka, sastavljenom oko 1624, a to isto navodi i Evlija Čelebija, koji je posjetio ovu tvrđavu 1664. Tada su bila u gradu samo dva topa. Iz jednog izvora znamo da se godine 1246 (1830) posada sastojala od dizdara, njegova čehaja, imama, mujezina i pedeset i tri mustahfiza. Svi su oni uživali timare. Mustahfiski timari iznosili su 1400 akči, a bilo ih je i u kraju Bivoljeg Brda. Drugih rodova vojske nije bilo u Blagaju i prema tome vrlo je vjerovatno da se posada nije nikada povećavala ni smanjivala kroz cijelo vrijeme svoga opstanka. U Bosanskom pašaluku nije bilo grada, čija je posada uzaludnije plaćana, kao što je to bila posada grada Blagaja.

Kao dizdari Blagaja spominju se: Sinanbeg (1505), Jusufaga (1605), Omeraga (1760), Mehmedaga (1812) i Saidaga (1830). Godine 1830 bio je dizdarev čehaja (zamjenik) neki Husein.

Koliko se zna, blagajski je grad dva puta popravljan. Godine 1699 popravljena je zapadna kula. Proračun je iznosio 600 groša, koje je dala država prema bujruddiji od 25 ševala 1110 (26 IV 1699). Na 11 zilkade 1110 (11 V 1600) naređeno je

kadiji Blagaja da se nađu klesari, a 19 zilhidže iste godine (18 VI) da se nađu komore za prenos kreča iz Hodbine u grad Blagaj.

Oko 1827 vršeni su ponovno neki popravci, što se vidi iz bujruđije *Abdurahimpašine* od 25 džum. I (14 XII 1827), kojom se vezir zahvaljuje blagajcima za učinjene usluge pri popravci grada.

Ovaj je grad u narodu poznat pod imenom *Stjepan-grad* ili *Šćepan-grad*, a to je ime dobio po hercegu Stjepanu.

Izvori i literatura: Boue, II, 387 — Jukić, 53 — Roskiewicz, 129 — Jireček, 26, 38, 40, 41, 60, 79 — Hoernes, 28, 33, 34, 36, 37, 44, 132 — *Starine* XVI, 138 — Asboth, 31, 32, 89, 258, 400 — *Gl. Z. M.* III (1891), 183; XX (1908) 324; XXXIII (1931) 64. — V. Vuletić Vukasović, *Vjesnik* 1892, 53 — Truhelka, 63—69, Truhelka, *Spomenici*, 183 — Radonić, *O knezu Pavlu Radenoviću*, *Letopis Matice Srpske*, 211, str. 57 — Blagajski sidžili u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu — Dinić, 188, 249 — Skarić, 64.

MOSTAR. Još 1452 spominje se na teritoriji današnjeg Mostara most preko Neretve s dva kastela. Nepunih 20 metara iznad toga mosta sagrađen je 1566 današnji Stari most, na ime sultana Sulejmana II (1520—1566), a njegovim imenom naziva se i grad u Mostaru na obje strane Neretve. Taj se grad najprije sastojao od one današnje dvije kule uz Stari most. Memibegovića opis iz trećeg decenija XVII stoljeća zna samo za dvije kule ili male tvrđave za sigurnost mjesta, gdje po noći stoji straža. Može biti koja arkebuza, ali artiljerije nema. Noću se zatvara i diže most i s jedne i s druge strane, to će reći da je pred obje kule bio jarak s pokretnim mostom.

Četrdeset godina kasnije boravio je u Mostaru Evlija Čelebija i njegov opis se uglavnom podudara s Memibegovićevim. On piše: »Sulejman han sagradio je veoma tvrdo kraj rijeke Neretve, na liticama od kamena ovu tvrđavu da štiti grad. Desno na liticama je jedna prilično malena tvrđava, jedna s lijeva, a među njima je u svijetu poznata

i čuvena mostarska ćuprija. U ove obadvije tvrđave imadu gvozdena dvostruka, tvrda i utvrđena vrata.

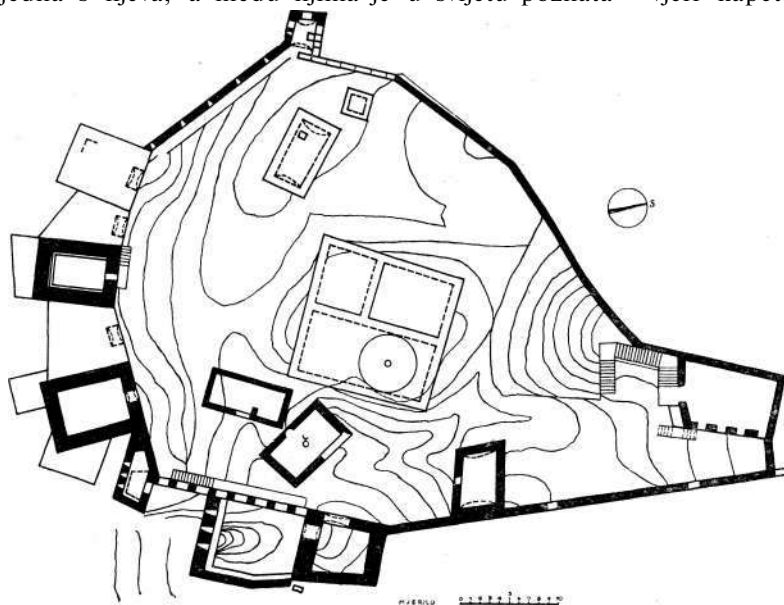
Obadvije su tvrđave providene s potrebnim topovima i različitim oružjem i sa tri uspravne kule, a zaista su lijepe. Prem su dvije tvrđave, ipak je jedan dizdar. U svakoj ima po osamdeset vjernih, oružanih vojnika, koji uvijek bdiju, paze i čuvaju i svaku noć zatvarajući gradska vrata ne puštaju nikoga unutra.«

Biće da je ovaj grad bio osiguran topovima i da su gvozdena vrata zamijenila pomične mostove prvih dana kandijskog rata. Za vrijeme ovoga rata osvanula je mletačka vojska pred Mostarom 1652, a isto tako doprle su mletačke čete do Mostara dva puta za vrijeme bečkog rata (1693 i 1694).

Odmah poslije mira u Karlovcima započeto je s utvrđivanjem novih granica, izgradnjom gradova i organizacijom novih kapetanija. Toga vremena opasan je i veliki dio mostarske varoši s obje strane zidovima i kulama. To saznajemo iz jednog mahzara bosanske gospode Porti, napisanog oko 1730 g. Tu se kaže kako je sagrađena nova tvrđava i kako je u nju postavljen kapetan. Ta je tvrđava sezala na lijevoj strani do Bjelušina i Suhodoline, a na desnoj do Šemovca i Liske.

Za prvog rata Karla VI i Venecije protiv Porte uzaludno su doprle mletačke čete po četvrti put do Mostara u ljeto 1717.

Godine 1186 (1772/73) došle su pred mostarski sud age i zapovjednici mostarskog grada s kapetanom na čelu i izjavili kako *su* u gradu tri topa baljemeza pokvarena, kako je na sedam kula novog grada istruo krov i da su gradska vrata pokvarena, te se u slučaju navale ine bi mogla zatvoriti. Oni traže da se to sve popravi. To su isto uzaludno tražili i za vlade Silihdar Mehmed-pašine (1766—1770). Za ovaj popravak bilo je potrebno po proračunu stručnjaka i mimara Luke 400 groša. Dalje su tražili da se nadzor nad popravkom povjeri kapetanu.

Tlocrt grada Blagaja

I kula na lijevoj obali, što se zna, dvaput je popravljena ili dograđivana: prvi put 1676, a drugi put 1821/22 g., kada je bio muselim Mostara Čemalović Mustafa. Ovaj drugi popravak zapisan je na ploči uzidanoj u vrhu kule pod samim krovom.

Kula do mosta, na lijevoj obali Neretve, zvaše se Herceguša, a ona na desnoj obali Halebinka ili Čelovina; prva je sredinom prošlog stoljeća služila kao magazin za municiju, a u drugoj je bio zatvor. Godine 1862 zadesio je požar susjedni Kujundžiluk i da nije došlo do eksplozije municije u Herceguši, ima se zahvaliti nekolicini odvažnih vojnika, koji su srušili krovnu konstrukciju s ove kule. Da se to ne bi ponovilo, vojne su vlasti podigle tri nove kule na Skakalima i u njih nešto prije 9 novembra 1868 prenijeli municiju. Tačno ne znamo kada je Čelovina prestala služiti kao zatvor.

Mostarski je grad imao svoju posadu kojom je zapovijedao dizdar. Mustahfizi su bili timarlije. Dizdarov timar bio je u blizini Nevesinja, u selu Ralovine (?), a iznosio je 3168 akči. Mustahfiski timari iznosili su oko 1500 akči.

U raznim ispravama spominju se ovi dizdari: Mehmedaga (1632 i 1633), Hadži Danijalaga (1635), Alijaga (1638), Hasanaga (1670), Mustafa (1730), Salihaga (od 1732 do iza 1744), Omeraga (1763), Mehmedaga (od 25 V 1766 do poslije 1775, jer se 1775 navodi kao pokojni) i Alijaga, sin Arslanov (1812 i 1813). Posljednji mostarski dizdari bili su iz porodice Lakišića. Godine 1632 bio je čehaja mostarskog grada neki Osman.

Mostarski dizdar Salihaga umro je bez sina i brata, i na prijedlog bosanskog vezira Kapudana paše postavljen je neki Mehmedaga, ali je nezakonitim putem došao do berata na istu službu neki Husein. Usljed toga nastao je spor. Nakon što je stvar u Carigradu ispitana, poništen je berat Huseinov, a Mehmedu je izdan novi berat 15 zilhidže 1179 (25 maj 1766).

Osim ovih dviju kula kod Starog mosta i nešto bedema, skoro sav ostali dio mostarskog grada je porušen. S rušenjem započelo se još zadnjih godina turske uprave, a nastavljeno je i nakon austro-ugarske okupacije.

Na obje kule izvršeni su najpotrebniji konzervatorski radovi između 6 marta i 19 jula 1952 g.

Izvori i literatura: Jukić, 54 — »Bosna« br. 126 od 9 XI 1868 — Jireček, 79 — Klaić, 194 — Starine XVII, 137 — Gl. Z. M. XX, 1908, 328 — Ing. J. Neidhardt i Dž. Čelić, Stari most u Mostaru, Naše Starine I (1953), 134—135 — Ing. I. Zdravković, Opravka kula kod Starog mosta u Mostaru, Naše starine I, 141—143 — Acta turcica, br. 4432 — Mostarski sidžil br. 964 — Mostarska kronika u Hasan ef. Nametka u Mostaru — Skarić, 64.

POČITELJ, sredovječni grad u župi Dubrave, uz lijevu obalu Neretve, poviše današnje varoši Čapljine, spominje se prvi put 19 februara 1444. To je bio malen grad, koji se po svoj prilici sasto-

Grad Počitelj. Pogled s gornje kapije na glavnu kulu (foto I. Zdravković, god. 1953)

jao od jedne kule. Nakon pada Bosne, nastojanjem ugarsko-hrvatskog kralja Matije Korvina, radilo se oko utvrđenja Počitelja, kako bi se tu stvorilo jedno jako uporište protiv turskih osvajanja. U toj akciji kralja Matiju pomagali su Dubrovčani, kao i stari herceg i njegov sin Vlatko. Godine 1465 postavljen je za počiteljskog kneza neki Pavao, koji je zapovijedao ugarskom posadom, koja je bila ovdje smještena. Sva su ta nastojanja bila uzaludna, jer je nakon kratke opsade humski vojvoda Hamzabeg zauzeo Počitelj nešto prije 20 septembra 1471. Od toga vremena pa sve do 1835 sjedio je u Počitelju dizdar s manjom posadom.

O gradu Počitelju daju nam nešto više podataka dva izvora iz XVII stoljeća. Po Memibegovićevu opisu u Počitelju je sjedio aga i zapovijedao posadom od 150 vojnika. Pod gradom je bilo naselje s 300 kuća. Po Evliji Čelebiji tvrđava je malena i niska, ali vrlo tvrda i na njoj su gvozdena vrata. Opkopa nema. U tvrđavi je dizdareva kuća, jedan ambar, jedna mala kula, mala džamija i vodena kula, iz koje se za vrijeme opsade silazi vodi niz skaline od 200 stepenica, kojima se i danas vidi ulaz. U tvrđavi je onda stražarilo 50 vojnika, a u slučaju navale moglo se u nju smjestiti samo 500 branitelja, jer je sasvim malena.

Kako se vidi, u ova dva izvora ne podudara se broj čuvara. Iz drugih izvora znamo da broj kod Evlije Čelebije odgovara pravom stanju.

Za vrijeme bečkog rata zapalio je Vule Novković 1669 Počitelj. I u 1698 bila je jedna mletačka navala, i zbog toga zatražili su Počiteljci pomoć od Blagajaca 6 zilhidža 1109 (15 juni 1698).

Sve do pred konac XVII stoljeća ostala je tvrđava u Počitelju onakva, kakvu su je zatekli Turci. Prije 1698, možda odmah nakon pada Gabele opasan je Počitelj bedemima, dozidana gradska kula i sagrađene dvije tabije. Kula se zvala *Miralajeva*, jedna tabija prozvana je *Mehmed pašinom*, a druga *Delibašinom*. Za ove nazive — danas u Počitelju potpuno zaboravljene — znamo iz jedne bujrukdije od 22 ševala 1109 (1 maj 1698) na blagajskog kadiju, kojom je naredeno da se usiječe 1700 dizmi (greda) za izgradnju šarampova od Mehmed pašine tabije do Miralajeve kule i od Neretve do Delibašine tabije. Na blagajski kadiluk otpalo je 1200 komada dizmi, dok se za ostalih 500 ne kaže, ko će ih usjeći. Mehmed-pašina tabija postoji i danas i Počiteljci je zovu *Pašina* ili *Carova* tabija, dok je Delibašina potpuno srušena pred kojih osamdeset godina.

Po kome je Mehmed-paši dobila ova tabija svoje ime, zasada se ne zna. Između 1685 i 1697 izmijenila su se na Bosni tri vezira spomenutog imena: Mehmed-paša Atlagić, Mehmed-paša Korča i Sari Mehmed-paša Osječanin.

U grad se ulazilo kroz dvije velike kapije i dvoja mala vrata. Od početka XVIII stoljeća do 1835 postojala je i počiteljska kapetanija. Od 1782 do 1879 bio je Počitelj sjedište kadiluka. Ukinućem kapetanije napušten je grad, a dokidanjem kotara počela je propadati i varošica, dok nije postala najobičnije selo.

Od počiteljskih dizdara spominju se u raznim izvorima: Mehmedaga (1695, a umro nešto prije 18 XII 1697), njegov sin Ahmedaga (postavljen beratom od 4 džum. II 1109 ili 18 XII 1697), Mustafa (1764) i kao zadnji Omeraga Halilagić (umro iza 1878). *Gediktimar* počiteljskih dizdara bio je u nahiji Vidoška (Stolac), a iznosio je 2000 akči.

Jednom počiteljskom dizdaru, čije nam ime nije poznato, opremili su Dubrovčani 1475 g. na dar sukna u vrijednosti od 25 perpera.

Mustahfizi Počitelja bili su timarlije, ali je bilo 26 mustahfiza *alufedžija*, koji su postavljeni pri osnutku počiteljske kapetanije (osnovane nešto prije 1713).

Godine 1733 bio je u Počitelju mustahfiz neki Džafer, čiji je timar kao odžakluk od 1400 akči bio u selu Rotimlji.

Izvori i literatura: Jukić, 57 — Klaić, 203 — Starine XIV, 177 — Asboth, 263 — Gelchich-Thalloczv, *Diplomatarium Ragusinum* 628 — Gl. Z. M. XX (1908), 325 — Thalloczy, 416, 438, 466 — Truhelka, »Tursko-slovenski spomenici«, str. 167—170 -- H. Kreševljaković, Počitelj na Neretvi, Narodna Uzdanica, Kalendar za 1934, str. 27—40 — D. R.

Jerković, Gabela, Sarajevo 1939, str. 9 i 19 — Dinić, 184 — Više turskih isprava o Počitelju u počiteljskog imama Bećira Kapica — Blagajski sidžil u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu.

GABELA (SEDISLAM). U Donjoj Neretvi, na njenoj lijevoj obali, stajao je u Srednjem vijeku važan trg zvan *Drijeva*, a od druge polovine XV stoljeća zove se *Gabela*. Turci su zauzeli Gabelu 1529. sagrađiše oni na desnoj obali Neretve tvrd grad i prozvaše ga *Sedislam* (zid islama). Grad je stajao na krajnjem obronku brdske kose Krstaca. Obronak Krstaca pružio se toliko u neretvansku dolinu, da ga od brijega na lijevoj obali Neretve rastavlja tjesnac širok koju stotinu metara.

Taj je grad bio četverokutne osnovice s vrlo tvrdim kulama u uglovima. Do toga grada sagrađio je hercegovački sandžabeg *Ali-paša Čengi*ć novi grad.

Putopis Evlije Čelebije pruža nam o Gabeli ove podatke. On kaže za stari grad da mu nema prilike u ovim pokrajinama, ali je malen. Na sjeveru su gvozdena vrata, u nutrini ima oko dvadesetak pločom pokritih kuća, mala sultan Fatihova džamija, žitni ambar i kula za municiju. Pošto je ovaj grad sasvim na kraju bio malen, to je bilo potrebno raširiti ga radi nepokorenosti i četovanja Mlečana, i radi nasrtaja podijelio je sultan Ibrahim han Čengiću paši hercegovački sandžak, te je on ovu Fatihovu tvrđavu Gabelu na novo sazidao. Od sjevera su na ovoj tvrđavi drvena vrata. U gradu je bilo dvadeset i tri topa razne veličine. Po Evliji obim tvrđave iznosio je pet stotina i pedeset koraka.

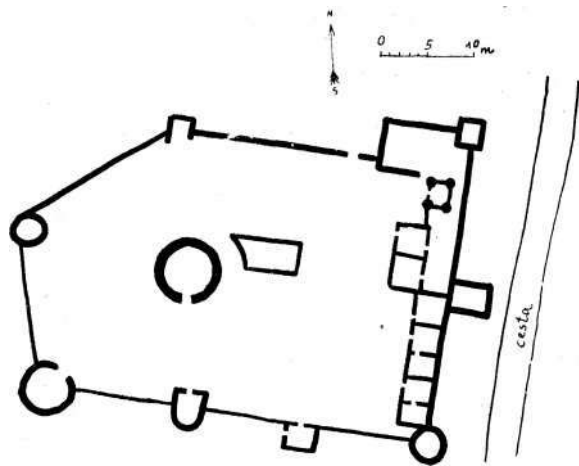
Tvrđavom je zapovijedao dizdar, a prije 1561 organizirana je Gabelska kapetanija. Za bečkog rasta zauzela je Venecija Gabelu 1693. Sva nastojanja Porte da se Gabela povрати, ostala su uzaludna. Za nove vojne protiv Porte Mlečani, bojeći se da grad ne padne Turcima u ruke, digoše ga 1715 lagumom u zrak. Grad nije više obnovljen, ma da je teritorij Gabele došao 1718 ponovno pod vlast Porte.

Godine 1597 bio je dizdar Sedislama neki Mustafa, a 1640 neki Kemalaga.

Literatura: Klaić, 203, — Starine XIV, 175, — Gl. Z. M. XX (1908), 326—327; XXX (1918), 168—170 — Skarić, 64 — Jerković. Gabela, Sarajevo 1939.

HUTOVO. Grad je u osnovici nepravilan peterokut; a na svakom je uglu bila po jedna kula. U obor grada ulazilo se kroz dvije kapije, jedna sa južne, a druga sa sjeverne strane. Oko grada, do visokih bedema, bio je opkop. U sred obora je visoka kula. Bedemi su sagrađeni između 1796 i 1807, a kula je mnogo starija i postojala je 1717 g. Te godine na kraće vrijeme zauzeli su je Mlečani. U njoj je bila straža od 7 do 8 momaka stolačke kapetanije.

Bedeme i kule na uglovima sagrađio je Hadži Mehmedbeg Rizvanbegović, zvan Hadžibeg ili Ha-

Tlocrt grada u Hutovu

džun. On je tu bio kapetan (1802—1832). Ovaj grad napušten je 1832, kad je Hadžibeg poginuo u Stocu, u borbi s bratom Alijagom, kasnijim Alipašom—U borbi između braće Rizvanbegovića, Zulfikar-kapetanovih sinova, grad je bio u dva maha opsjednut. Za vrijeme tih opsada pomagali su Hadžibegu Francuzi iz susjedne Dalmacije.

Literatura: K. Hormann, Hadžibegova kula u Hutovu, Gl. Z. M. II (1890), str. 164—165 i 268—271 — D. R. Jerković, Gabela, str. 21

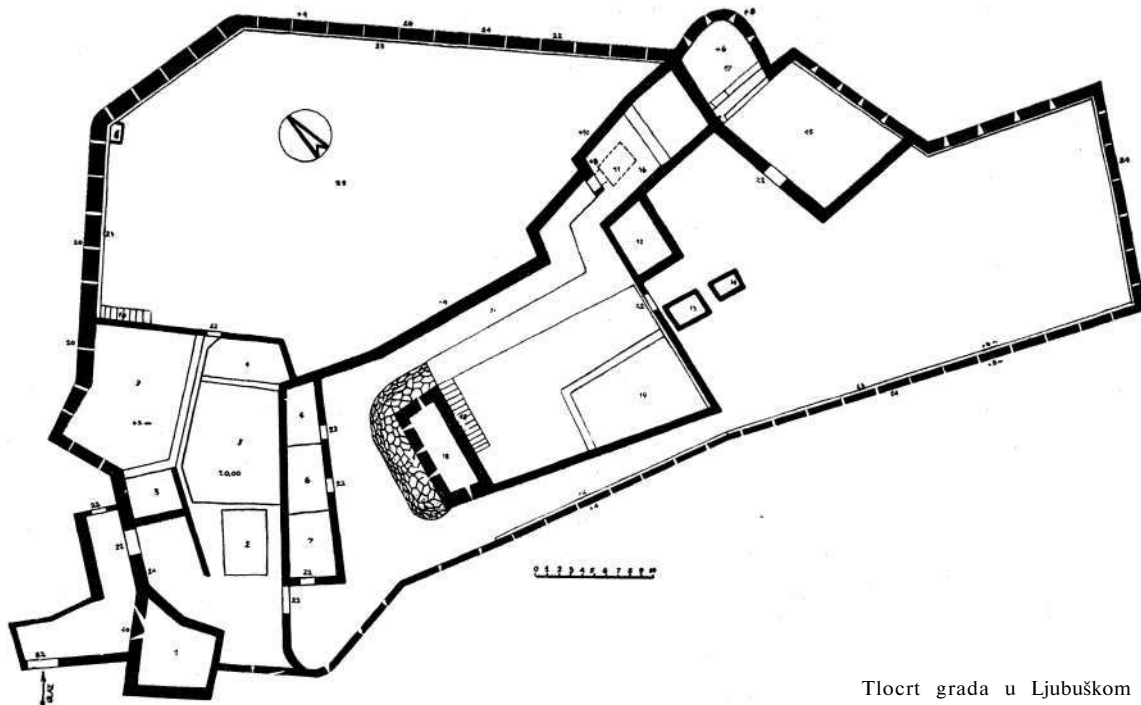
LJUBUŠKI je grad na jednom osamljenom brežuljku što se diže iznad istoimene varošice, od koje je udaljen do pola sata hoda. Ljubuški se prvi put spominje 1452 za poznate borbe između hercega Stjepana i njegovih sinova, pred kojima se

stari herceg bio sklonio u tvrdu kulu. Drugi puta se ovaj grad spominje u povelji Alfonza, kralja aragonskog i napuljskog od 1. juna 1454. Biće da je grad (Odnosno kula) nastao negdje u ovo doba, jer mu nema spomena u poveljama od 1444 i 1448, koje se odnose na hercegove zemlje.

U junu 1463 grad su zauzeli Turci, ali prije 18. jula iste godine ovaj je grad preteo hercegov sin Vladislav. Godine 1465 ili 1466 Turci su definitivno zauzeli Ljubuski. Oni su kulu opasali bedemima i stavili tu posadu, kojom je zapovijedao dizdar. Posada se u gradu zadržala sve do 1835, a tada je grad napušten. Početkom XVIII stoljeća osnovana je i Ljubuška kapetanija.

Zidovi kojima je opasana kula mjestimice su visoki do 10 metara i osigurani puškarnicama. U gradu je bio ambar, čatrnja i dvije tamnice, a pred gradom dizdareva kula. Biće da je sve ovo izgrađeno prije 1565, jer se ovaj grad kao *kal'a* spominje u zakladnici *Nesuhage Vučjakovića*, napisanoj u februaru spomenute godine. On je ovdje podigao jednu džamiju, čiji se podor i danas raspoznaje. Na ovoj su tvrđavi vršeni neki popravci 1767, i u tu svrhu dobavljeni su majstori iz Mostara. Grad Ljubuski je znatno ruševan, najbolje se još drži ona kula, čiji ostaci strše još do deset metara u visinu, a temeljni zidovi debeli su 2—3 metra.

Mustahfizi Ljubuškog i njihov dizdar uživali su timare. Timar ljubuškog dizdara bio je pod samim gradom, a na jednom dijelu toga timara stoji danas otkupni ured duhana. Mustahfiskih timara bilo je i na teritoriju mostarske nahije. Iznosili su po 1400 akči. Među mustahfizima bilo je i članova porodice Vučjakovića, Iz jednog odžakluk-berata vidi se da je u Ljubuškom gradu

Tlocrt grada u Ljubuškom

bilo i 29 muistahfiza-alufedžijas godišnjom plaćom od 573 groša i 15 para. U raznim ispravama našao sam spomena samo trojici ljubuških dizdara, i to: Hasanaga (oko 1730), Muhmudaga (1781) i Hasanaga (1807).

Između 1662 i 1669 udarali su više puta Kotarani na Ljubuški, o čemu govori kronika popa Šilobadovića, štampana u XXI knjizi Starina Jugoslavenske akademije.

Izvori i literatura: Boue, II, 378 — Jukić, 56 — Blau, 40 — Klaić, 202 — Hoernes, 136 — Starine VI, 9; XIV, 178 — Thaloczy, 466 — K. Gujić, Tvrdi hercegov grad Ljubuški i njegovi gospodari, Jugoslavenski List od 23 X 1932 — Dinić, 233.

KOSTUR ili **KOŠTUN**. Stari grad istočno od od sela Dabrice zovu okolni stanovnici Koštur ili Koštun. To selo leži kojih 12 km od Stoca na sjeverozapadu. Kroz Dabricu protječe rječica Radimlja, što se južno od Stoca uljeva u Bregavu, lijevu pritoku Neretve.

•**Р** mišljenju kustosa Dimitrija Sergejevskog postanak ovog grada pada u rani srednji vijek i po tome spadao bi među naše najstarije gradove. Zidan je od vrlo krupnog kamena. Dug je oko 200, širok oko 50 m. Zidovi su mu debeli 2, a visoki do 6 m. U njemu je bilo 6 kula. Oko grada je bio opkop, koji se još dobro raspoznaje.

Literatura: Marko S. Popović, Dabrica i grad Koštun (Kostur), Bosanska Vila IV (1889), str. 12.

VIDOŠKI zvao se grad u Vidovu Polju iznad današnje varošice Stoca, gdje mu se i danas ruševine dobro raspoznaju. Ime je dobio po rijeci Vidoštici, danas zvanoj Bregavi. Vidoški se spominje prvi put 1444 kao grad u zemlji hercega Stjepana, Vidovo Polje po prvi put 1417, Stolac 1436, a Vidoštica 1517. Još 1465 bio je ovaj kraj u vlasti hercega Stjepana, ali brzo poslije toga pao je pod Turke. Sve do prvih dece-

nija prošloga stoljeća službeno se zvao grad u Stocu Vidoška.

Ruševine ovoga grada stoje na obronku jednog brda iznad lijeve obale Bregave. Bio je to u zadnje doba najprostraniji grad u Hercegovini.

O turskoj posadi u Vidoški nema nikakvih sigurnih podataka prije početka XVIII stoljeća. Memibegovića opis Bosanskog pašaluka govori i o Stocu. To mjesto u doslovnom prevođu glasi: »Stolac je obzidan grad ali gotovo nenaseljen, nad jednim brdom na podnožju kojega u ravnici ima dosta sela, koja, zajedno sa gradom, mogu dati 150 boraca.« U borgu koga smo spomenuli, ima kuća oko 600. Sredinom teče rijeka imenom Bigava sa 180 mlinski kolesa. Kako ovaj popis ne spominje ni age ni dizdare u Stocu, to je grad bio bez posade.

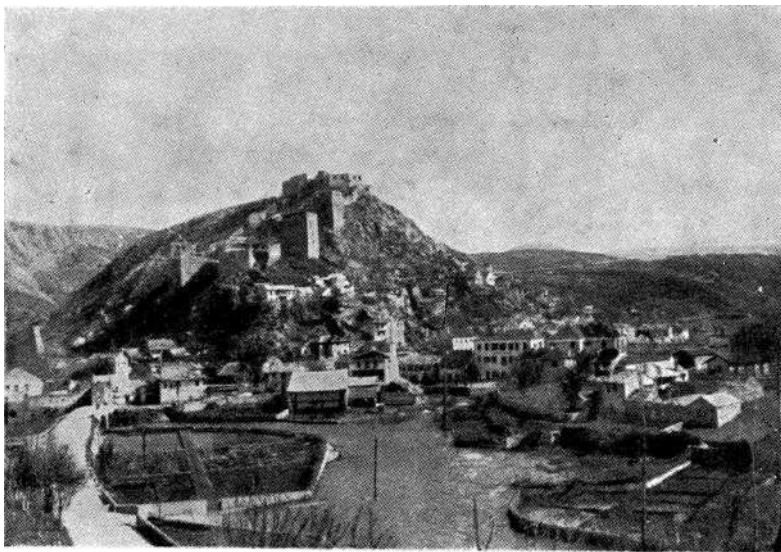
Četrdeset godina kasnije (1664) boravio je u Stocu Evlija Čelebija i, kako nam je već poznato, on svuda navodi i opisuje gradove, njihovo naoružanje, broj vojnika itd. U njegovom opisu Stoca nema spomena gradu ni posadi. To ne znači da Vidoški nije postojao bar u ruševnom stanju, ali posade nije imao. Evlija Čelebija spominje utvrđene kule uz pojedine kuće.

Za Kretskog i Bečkog rata (1645—1660 i 1683—1699) su udarale Mletačke čete na Stolac (u januaru 1663, 1664, 30. VII. 1678 i 1794 ili 1795.)

Kako su nakon mira u Karlovcima sagrađeni i prošireni gradovi u Mostaru, Ljubinju, Trebinju itd., biće da je toga vremena popravljen i proširen stari grad Vidoški (u turskim izvorima piše se uvijek Vidoška) i u nj stavljena posada s dizdarom na čelu, a u isto doba ustrojena i Vidoška kapetanija.

Godine 1735 opskrbljen je ovaj grad sa 120 sanduka baruta.

Anonimni opis Bosne napisan u devetom deceniju XVIII stoljeća kaže za grad (Schloss) u Stocu: »... so nicht vest aber mit etlichen kleinen canons versehen.« Ovaj navod s obzirom na sami grad neće biti tačan, kako ćemo niže vidjeti.

Stari grad u Stocu

Što se zna, u ovaj je grad dva puta udario grom i zbog eksplozije baruta oba puta je grad stradao. Prvi put se to desilo 1171 (1757/58); odmah je popravljen jedan dio grada, kako se to vidi iz natpisa na jednoj kuli gdje je urezana godina 1172 (1758/59), a ostali su popravci obavljeni nešto prije maja 1768, jer se iz toga vremena očuvala jedna bujrukdija, kojom je naloženo da se u opravljani grad prenese iz Sarajeva 50 kantara baruta. Nakon ovog popravka zadobio je grad onaj oblik, kakav je imao kasnije. Grad je imao sedam kula spojenih do 2 metra debelim zidovima. Tako ga opisuje i jedan francuski časnik, koji je 1806 posjetio Stolac, samo ne spominje broj kula, nego kaže da ih je više. U ovome je gradu bila jedna džamija, više čatrnja, kula za municiju i više stambenih zgrada. Osim dizdara stanovao je u gradu i kapetan.

Drugi put je grad udario grom 1840, a tri godine kasnije popravio ga je onovremeni hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović. Od 1808—1810 branio se iz ovog grada kapetan Mustafabeg Rizvanbegović, protiv koga se bijaše Stolac pobunio. Godine 1832 uzaludno je opsjedala ovaj grad vojska Husein-kapetana Gradašćevića, koja je bila poslana protiv Alijage Rizvanbegovića.

I nakon ukinuća dizdara i kapetana god. 1835 držala je Turska u ovom gradu manju posadu sve do 1878, a isto tako i Austrija do izgradnje moderne tvrđave 1888. Godine 1883 stari je grad austrijski vojni erar temeljito popravio. I za vrijeme okupacije Stoca bili su se bojevi oko ovog grada u mjesecu augustu 1878.

U nama poznatim izvorima spominje se samo jedan dizdar i to neki Mustafa (1796) te Ahmedaga topčija (1811).

Izvori i literatura: Ami Boue, II, 378 — Jukić, 57 — Klaić, 204 — Starine XIX, 178 — Gl. Z. M. XVIII (1906) 332, 333; XX (1908) 105 i 316 — Thalloczy, 416, 438 i 466 — K. Gujić, Stari grad Stolac, Jugoslavenska Pošta IV (1932), br. 134 od 29 oktobra — H. Kreševljaković, Stari grad Vidoška, Hrvatski Dnevnik od 12 studenoga 1939 — Dinić, 183, 184 — Mostarska kronika u Hasan ef. Nametka u Mostaru — H. Kapidžić, Stolac u XVIII vijeku, Gajret kalendar za 1941, str. 126—143.

LJUBINJE se nalazilo na dosta važnom drumu koji je vodio u srednjem vijeku od Dubrovnika preko Slanog, Stoca i Mostara i dalje u Bosnu. Ovaj je put bio od važnosti i za turske vladavine. Na tom putu razvila se varošica (kasaba). Nešto podataka o Ljubinj u imamo iz XVII vijeka. Francuz Kikle je prošao ovim drumom 1658 i veli za Ljubinje da je veliko i lijepo selo sa džamijom. Nekoliko godina kasnije (1656) Evlija Čelebija je bio u Ljubinj u i smatra ga ne selom, nego kasabom. Po Evliji, u Ljubinju je bilo sjedište vojvode hercegovačkog sandžaka, kadije, spahiskog čehaje, janjičarskog serdara i čatiba. On ne spominje palanke, jer je u njegovo vrijeme nije bilo. Za stanovnike Ljubinja Evlija veli da su doseljenici iz

Novoga i da govore »bosanski i latinski«. Nije isključeno da je u doba Kandiskog rata bilo u Hercegovini mnogo bjegunaca iz Novoga.

Vjerovatno je da je potreba za utvrđivanjem ljubinjske palanke nastala u doba opštih nemira krajem XVII i početkom XVIII vijeka. Po Bašagiću, ljubinjska palanka je podignuta 1721, a gradio ju je Osman-paša iz Trebinja. Kako je ljubiska palanka pripadala pod komandu trebinjskih mirimirana, to je Osmanpaša dobio carsko naređenje 1725 godine da ima »iznova graditi tvrdu palanku u kasabi u Ljubinju«. Ne samo u vojničkom nego i u upravnom pogledu Ljubinje je pripadalo Trebinju. Od 1763 do 1766 u Ljubinju je bio muslim Hasan-beg Resulbegović. Porodica Resulbegovića imala je u Ljubinju velike posjede i konake (saraje). Početkom XIX vijeka (1806) prošao je kroz Ljubinje jedan francuski oficir koji je ukratko spomenuo ljubinjsku tvrđavu. Za nju veli da je opasana zidovima srednje debljine, manje nabiženim zemljom, a oblika je kvadratnog.

Ljubinje je bilo sjedište ajana i kadije. Godine 1754 spominje se Mehmed ajan od Ljubinja. Položaj ljubinjskog kadije je bio naročito cijenjen zbog prihoda koje je dobijao od Dubrovčana za izdavanje raznih akata. Sredinom XVIII vijeka ljubinjskom kadiji pripadao je Konjic (Beligrad-žik).

Izvori i literatura: Djelomično je korišćena grada iz zbirke Copie Lett er iz Dubrovačkog arhiva — Kemura, Iz Sejahatname E. Čelebije, G. Z. M. XX, str. 317 — Jelavic, Franceska izvješća o Bosni, G. Z. M. XVIII, 333 — Truhelka, Opis Dubrovnika i Bosne iz god. 1658, GZM. XVII, 422 — VI. Skarić, Trebinje u 18 vijeku, GZM XLV, str. 42 — S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900, str. 92.

TREBINJE je važan saobraćajni centar u kome su se ukrštavali putevi koji su vodili iz Dubrovnika i Boke Kotorske u Bosnu i Srbiju. Na tako važnoj raskrsnici rano se razvio grad koji spominje Porfirogenit. Po njemu, u oblasti Trebinji ili Travuniji u X vijeku bilo je više utvrđenih mjesta, a između njih i grad Trebinje. Po Dukljaninu, Trebinje je bilo sjedište župana uže Trebinjske oblasti. Od druge polovine XII vijeka pa do 1377 godine Trebinje je bilo u sastavu države Nemanjića, kad je postalo sastavni dio bosanske države. U doba raspadanja bosanske države Trebinje je ušlo u državinu velikog bosanskog vojvode Pavla Radenovića, a za njegovih sinova Petra i Radoslava počela je duga borba za Trebinjsku oblast sa porodicom Kosaca. Stjepan Vukčić Kosaca zavladao je Trebinjem 1438 g. i taj je kraj otada ostao u njegovom posjedu a kasnije njegova sina Vladislava sve do pada pod Turke 1466 godine.

Gdje se nalazilo Porfirogenitovo Trebinje, teško je utvrditi, ali po izvjesnim znacima to se naselje nalazilo na lijevoj obali Trebišnjice, u današnjim Policama. Grad se svakako nalazio na dubrovačkom drumu. Za prva dva vijeka turske vladavine, 1466 do 1687, središte nekadašnje Trebinj-

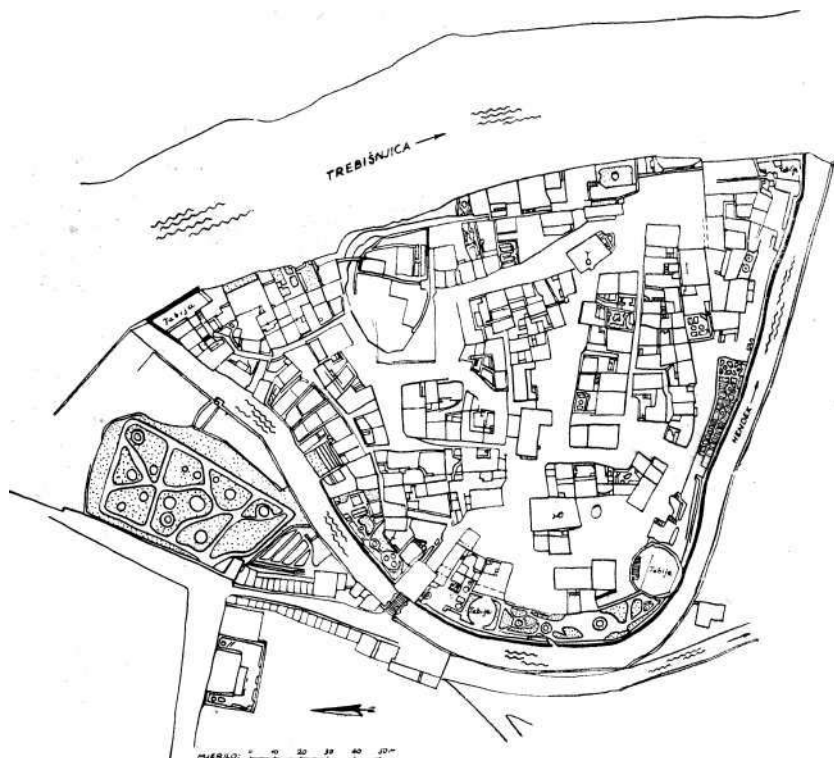
ske oblasti je Novi s kojim je Trebinje bilo usko povezano. Novi i Trebinje činili su jednu nahiju. I u ovo doba Trebinje je bilo središte turske vlasti, u njemu je bilo sjedište kapetanije, pa je prema tome moralo postojati i neko utvrđenje.

Trebinjski grad, uglavnom onakav kakav je danas, nastao je početkom XVIII vijeka. Velike teritorijalne promjene koje su nastale u doba ratova sv. Lige s Turcima, 1683—1699, dovele su do nove administrativne i vojničke podjele u Hercegovini. Padom Novog i Risna u mletačke ruke, javila se hitna potreba da Turci organizuju pozadinu svojih posjeda u Hercegovini.

Iz tih potreba nastao je novi trebinjski grad koji se u dubrovačkim izvorima za prva četiri decenija XVIII vijeka zove Banvirom, iako se javlja i stari naziv Trebinje. Još 1690 postojala je u Trebinju jedna kula, ali nije bila dovoljna da brani turske posjede u južnoj Hercegovini od upada Mlečića i Crnogoraca. Novi trebinjski grad Ban-vir sagrađen je na desnoj obali Trebišnjice, više najdubljeg mjesta u rijeci koje se zove Ban-vir. Po Muvekitu najstariji turski grad u Trebinju podignut je 1706 g., a možda i koju godinu ranije (po nekim znacima 1703). Trebinjski Kasum-paša zajedno sa čehajom bosanskog paše, Ahmetagom, dobio je nalog: »sada što se nahodi na sred Trebinja grad Ban-vir za gradit«. Ovaj banvirski grad je kasniji Ičisar, unutrašnji dio Trebinjskog Grada. Potrebe su zahtijevale da se grad i dalje proširuje i izgrađuje. Trebinjski Alibeg, Hasan-taga dizdar Ban-vira i drugi Hasanaga takođe dizdar tražili su od Dubrovčana, 12 augusta 1711, da im pošalju majstore, jer imaju »sagradit jednu gradu

u carevu gradu«. Izgleda da se već u to doba oko najstarijeg trebinjskog grada počelo formirati i malo trgovačko naselje u kome se spominju kuće i dućani. Za neko vrijeme izgradnja Trebinjskog grada spriječena je ratnim događajima. 1712 g. vodio se rat između Turske s jedne i Rusije i Crne Gore s druge strane. Ruski pukovnik Mihailo Miloradović je napadao Trebinje, koje je te godine postalo koncentracioni centar turske vojske. I Dubrovčani su bili umiješani u ovaj rat pomažući Miloradovića koji im je bio zato obećao Trebinje.

Trebinje nije bilo samo vojnički centar i središte lokalne uprave, nego i središte jedne šire vojničke oblasti, upravo jedne krajine kojoj su pripadali gradovi: Ban-vir, Klobuk, Ključ i Onogošt kao i palanke: Slano,, Ljubinje i Korita. Stoga se Trebinjski Grad brzo podiže a njegovi zapovjednici postadoše uskoro miri-mirani, paše ove krajine ili serhata-čenara (konfina). Za razvitak Trebinjskog grada kao tvrđave ima u prvom redu zasluga osnivač porodice Resulbegovića, Osman-paša, raniji kapetan Slanoga. Još u toku akcije Numan-paše Čuprilića na Crnu Goru, 1714, Osman, kapetan Ban-vira započeo je radove koje su prekinuli ratovi s Venecijom (Morejski rat). Kapetan je od Dubrovčana tražio majstore a radnu snagu su imali da daju Ljubinje, Cernica i Bekija Novska, Ni(kšić). Naredne, 1715, godine iskopan je hendek oko grada u koji je dovedena voda iz Trebišnjice. Radovi na utvrđivanju grada nastavljeni su narednih godina 1721 i 1726 kad je u Dubrovniku poručena jedna barka u koju je moglo stati 2000 oka materijala i čije je dno široko. Godine 1733 imao se obaviti neki »restauration od grada Tre-

Tlocrt grada Banvira u Trebinju

binja.« Neke gradnje se spominju i kasnijih godina 1737, 1751 i 1775. Može se sa sigurnošću tvrditi da je Trebinjski grad dobio svoju fizionomiju sa svim kulama, tabijama bedemima i hendekom za prva četiri decenija XVIII vijeka. U Trebinjskom gradu je bio centar cjelokupnog vojničkog aparata uže Trebinjske oblasti kao i Trebinjske krajine. U njemu je bilo sjedište paše, počevši s Osman-pašom stalno iz porodice Resulbegovića, kapetana i njegova zamjenika, opet iz iste porodice, zatim dizdara, aga i nefera. U Trebinjskom gradu je bilo, uglavnom, četiri roda turske vojske: pješaci, konjanici, tobđžije i martolosi sa njihovim agama. U gradu su važnu funkciju imali dizdari, kojih je nekada bilo i dvojica. Od trebinjskih dizdara spominju se: Hajdar-aga prije 1711, zatim u augustu 1711 »Hasan-age dizdaro di Banvir et Hasanaga i neki Mehmedaga, 1731 Hadži-Hasanaga altro Hasanoga dizdaro«, 1714 dizdari Banvira su i dva dizdara Osmanaga i Huseinaga. Posljednji put se spominje dizdar Ban-vira 1738. Iz izvora su još poznati u XVIII vijeku Osmanaga i Huseinaga iz 1775 g. Fakat da je u Trebinjskom gradu bilo u više mahova po dva dizdara govori o vojničkoj važnosti ove tvrđave. Potomci trebinjskih dizdara su današnji Dizdarevići.

Trebinje nije bilo sjedište kadije nego Ljubinje, pod čiju je jurisdikciju spadalo i Trebinje, dok je u vojničkom i administrativnom pogledu Ljubinje pripadalo u nadležnost trebinjskih vlasti.

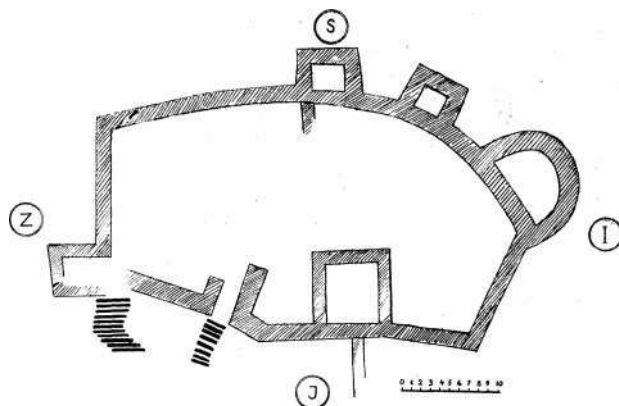
Trebinjski Grad tili, kako se obično zove, Kastel imao je još u početku oblik trougla, koji je vremenom dobio nešto zaobljeniji izgled kakav ima i danas. Nad ulaznom kapijom pred kojom se nalazio pokretni most (»na čekme čuprija«) koji je vodio preko hendeka, bio je natpis iz Osman-pašina vremena, iz godine 1721, kad je izgrađena spoljna tvrđava s bedemima i hendekom. Hendek je postojao do 1910 g. kad je djelomično zasut i konačno je nestao 1932 g. Gradski bedemi su dobro očuvani, ali su probijeni na zapadnoj strani da bi se dobio širi ulaz u Kastel od onog koji pruža stara kapija. Osim toga, između dva rata na gradske bedeme stavljeni su mnogi rekviziti koji im po arhitektonskoj cjelini nikako ne pripadaju. Na Trebinjskom Gradu je bilo više kula i tabija, od kojih su neke i nestale. Od kula su poznate: Državna, Hadžihasanovića, Saradžića i Hadžismajlovića, a od tabija: Landrovića, Salahovića i Čatovića.

U Trebinjskom Gradu je bila vojnička posada sve do 1835 g. Poslije ukidanja kapetanije Trebinje je postalo središte muslimluka, a prvi muslim bio je poznati Hasan beg Resulbegović, Trebinjac. U drugoj polovini XIX vijeka u Trebinjskom Gradu je stalno garnizonirala turska redovna vojska. Okupacijom Trebinja od strane Austrije u septembru 1878, grad je ponovo utvrđen i postao je pravi vojnički logor. Pored toga Austrija je izgradila čitav niz rovova na okolnim brdima.

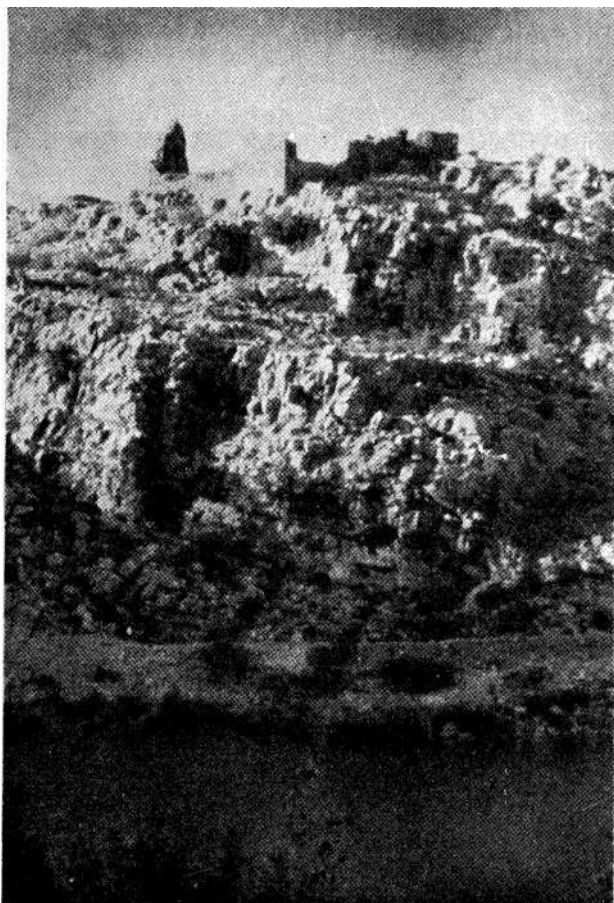
Izvori i literatura: Djelomično je korišćena građa iz zbirke Copie Lettere iz Dubrovačkog arhiva. — VI. Skarić, Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine 17 vijeka, GZM, XLIII, str. 63 — VI. Skarić, Trebinje u XVtII vijeku, GZM, XLV, str. 46 i 47 — Hamdija Kapidžić, Veze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII vijeku, Kalendar Gajret 1938, 5 i 6 — Ante Figurić, Trebinje nekada i danas, Ljubljana 1930, str. 47 i 70 — Mustafa Busuladžić, Osman-paša Resulbegović, Kalendar Gajret 1939, str. 276 i 277 — R. Delić, Gatačko Polje, Školski vjesnik 1906, str. 166 i 167 — Jiriček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku (prevod Đ. Pejanovića), Sarajevo 1952, str. 27, 38, 39, 42, 45> 63, 64, 108, 113, 114, 117, 119, 131.

MIČEVAC. Ostaci srednjevjekovnog grada Mičevca nalaze se nedaleko od Trebinja, a u neposrednoj blizini Arslanagića Mosta. Grad je imao oblik zaobljenog pravougaonika sa glavnim kulama koje su okrenute prema Trebišnjici. Pristup gradu mnogo je lakši sa druma koji vodi iz Trebinja u Nikšić nego iz doline Trebišnjice prema kojoj se spušta strmo. Ne zna se kad je grad podignut, a ono izvora što se o njemu sačuvalo potiče iz doba Stjepana Vukčića (1435—1466). Po legendi grad je podigao neki vojvoda Mičeta. Grad Mičevac je u prvom redu kontrolisao poznati dubrovački drum i bio sjedište carinika. Od 1438 Trebinje je u posjedu Stjepana Vukčića, a vjerovatno je pretpostavka da je te godine i Mičevac došao u hercegove ruke. U tri poznate povelje Mičevac se zvao »castello« 1444, »castrum« 1448 i »civitate« 1454 god. Protiv hercegova carinika u Mičevcu bunili su se Dubrovčani, ali bez uspjeha. U doba dubrovačkog rata sa hercegom Stjepanom (1451 do 1454) Dubrovčani su pored Trebinja i Vrma tražili da im se izruči i grad Mičevac. Do 1456 u Mičevcu se spominje hercegov carinik, a javlja se i zapovjednik grada »chote« Radossav Dup.

Mičevac je spadao u užu Trebinjsku oblast, a ne, kako je Jiriček mislio, u Vrmsku župu. Sultan Mehmed II tražio je 1462 od hercega Stjepana da mu ustupi, pored drugih gradova, i grad Mičevac. Poslije sukoba vojvode Vladislava s njegovim ocem hercegom Stjepanom, Mičevac je došao u državinu Vladislava. U toku posljednjih borbi

Tlocrt grada Mičevca

Grad Mičevac

Dubrovčani su 1466 pružili izvjesnu pomoć braniocima Mičevca. Iste godine Turci su zauzeli Trebinje i u njemu postavili svoga subašu. Sasvim je moguće da su Turci iste godine zauzeli i Mičevac. Ovaj grad za vrijeme Turaka nije imao važnosti i više se ne spominje.

Literatura: Mihajlo Dinić, *Zemlje hercega sv. Save*, Glas SAN 182, str. 179, 244, 246, 248 Thalloczv, 166, 167 — *Wissenschaftliche Mittheilungen*, I, 415 i 398.

KLOBUK u Korjenicima. Na putu koji vodi od Trebinja prema Nikšiću, na koti 963 m., nalaze se ruševine klobučkog grada koji je kao orlovsko gnijezdo na strmoj litici postojao oko 8 vijekova. Prilaz ovoj tvrđavi bio je moguć jedino sa zapada, sa današnjeg puta koji vodi u Nikšić, sa manje zaravni koja se zove Vrmac. Sa ostalih strana su strme litice koje gotovo okomito padaju u provaliju iznad rječice Sušice. Kapija na gradu je srušena i s njom natpis koji je postojao. Površina grada liči pećurki, po čemu je mogao i dobiti ime klobuka.

Klobuk je spadao u župu Vrm u oblasti Travunije ili Tribunije. Kao važna tvrđava Klobuk se spominje u XI vijeku za vrijeme borbi između

zetskog kneza Vojislava sa koalicijom kojoj je bio na čelu zahumski knez Ljudovik. Od XII vijeka Trebinjska oblast je u posjedu Nemanjića i istom 1377 došla je u sastav bosanske države. U vrijeme borbi između Nikole Altomanovića sa knezom Lazarem i banom Tvrtkom (1373), Altomanović se povlačio prema Primorju računajući da se spase u tvrdom Klobuku, ali plemići Zorke (Sorch) ne pustiše Altomanovića u tvrđi Klobuk. U doba raspadanja bosanske države, župa Vrm sa Klobukom došla je u posjed Pavla Radenovića 1395 g. Za vrijeme borbi Stjepana Vukčića sa Pavlovićima Trebinje je došlo u posjed Vukčića 1438, a grad Klobuk s Vrmom zadržao je Radoslav Pavlović do svoje smrti 1441. I iz povelje kralja Alfonsa Napuljskog od 19 februara 1441 vidi se da je Klobuk u posjedu Stjepana Vukčića. Klobuk su zauzeli Turci 1477 godine.

Za prva dva vijeka turske vladavine malo se zna o Klobuku. Po svoj prilici pripadao je trebinjskoj kapetaniji, a nije isključeno da je pripadao Novom koji je s Trebinjem činio jednu cjelinu. Vrijednost grada Klobuka je porasla početkom XVIII vijeka, poslije Karlovačkog mira (1699), kad su Turci definitivno izgubili svoje primorske gradove Novi i Risan. Te su gradove stvarno izgubili 1687. Otada je Klobuk postao najisturenija tačka Trebinjske krajine prema Venecija, i Crnoj Gori. Od XVIII vijeka gubi se ime župe Vrm, a javlja se nov naziv Korjenici. Turci su prišli popravljajući starih gradova na granici i izgrađujući novih. Tako je došlo do popravljivanja grada Klobuka i do izgradnja novih objekata u njemu. Taj posao je započeo 1713 godine i bio je povjeren klobučkom kapetanu Muratu. Na osnovu carskog fermana i bujrukdije hercegovačkog paše Muratkapetan je ovlašćen da popravlja i utvrđuje Klobuk. Pošto nije imao stručnih ljudi koji su bili vješti kopanju i tesanju kamena te pravljenju kreča (Maccine), Muratkapetan se obratio Dubrovčanima 1713 pismom u kome veli: »i hoće čestito carstvo da se ponajviše neka mjesta u našem gradu« i zato od Dubrovčana traži vješte majstore, »meštre od klačine i argate«. Od početka XVIII vijeka u klobučkom gradu je bilo sjedište kapetana, dizdara, aga, čehaja i nefera. U dubrovačkim aktima se prvi put spominje klobučki kapetan 1703 g. Muratkapetan se spominje u pismima Dubrovačkoj republici 1729 g. Isto tako iz dubrovačke prepiske znamo za Alikapetana Klobuka 1754 g.

Prema tradiciji sačuvanoj u porodici klobučkih dizdara Begovića, Klobuk je dobio naročitu važnost poslije pada Risna i preseljavanja njegovog muslimanskog stanovništva u Korjenice. Po toj tradiciji risanski kapetani bili su iz porodice Agbačića, a poznat je kapetan Pašo. Muratkapetan je osnivač porodice Kapetanovića u kojoj je bilo kasnije nasljedno kapetanstvo u Klobuku. Prvi klobučki dizdar bio je Hadžo koji je prešao iz Risna, a u tom gradu je imao kuću na staroj slanici. Osim Hadže u Klobuku su bili ovi dizdari iz porodice Begovića: Džano, Omer, Hrustan (Rustem beg, po-

Grad Mičevac - pogled
s druge strane

znat po jednom zapisu), Arslan za vrijeme opsade Klobuka 1807, Omer koji je podigao džamiju u Klobuku i posljednji dizdar Alija.

Klobučki kapetani saagama i neferima primali su ulefu iz Skadra a kasnije iz Ključa, jer je Klobuk, po svojoj prilici, od druge polovine XVIII vijeka bio u sastavu cerničkog kadiluka kao i Ključ.

Klobučki grad je imao da izdrži jak pritisak udruženih Rusa, Crnogoraca i raje 1807 g., kad je došlo do poznate opsade Klobuka koja je trajala od 7 do 16 jula 1807 g. Opsjednutim braniocima Klobuka došli su u pomoć hercegovački velikaša s Ali-agom Dadićem na čelu. I Francuzi iz Dubrovnika pružili su im pomoć pod komandom generala Lonea. Rusi i Crnogorci su razbijeni. Kao uspomena na opsadu Klobuka uklesan je natpis na jednom izvrsnom stečku u klobučkom gradu. Prije opsade u gradu je bila samo jedna cisterna, a poslije nje su napravljene još tri. Isto tako, poslije ove opsade u Klobuku je podignuta i džamija čiji se natpis sačuvao. Džamiju u Klobuku podigao je Hamzaga, sin dizdara Omerage Begovića (1240).

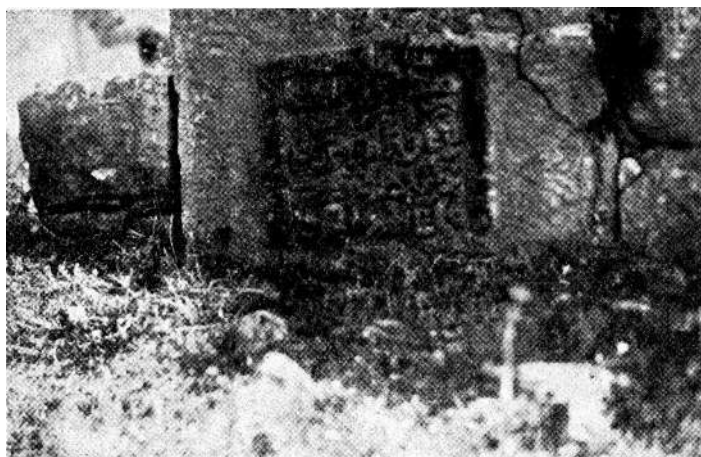
U prvoj polovini XIX vijeka Klobuk je bio važan grad prema Crnoj Gori, u prvom redu prema Grahovu, zbog koga je dolazilo često do sukoba između hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića i Crnogoraca. Ali-paša je vršio i neke popravke klobučkog grada. Poslije grahovske bitke (1858) Klobuk su opsjedali Crnogorci. Od grahovske bitke pa do okupacije Hercegovine od strane Austro-Ugarske u Klobuku je bio stalno manji odred turske redovne vojske, askera, koja se povukla uoči okupacije. U Klobuk su ponovo ušli Korjenici i dali posljednji otpor austriskim trupama u septembru 1878 g. Austriska vojska je tukla grad iz velikih topova sa visova koji dominiraju Klobukom. Prije opsade kao i u toku opsade Klobuka vodili su se tajni pregovori između klobučkih vođa i Crnogoraca o predaji Klobuka Crnogorcima. Kad do toga nije došlo, Crnogorci

su nastojali da branioci grada daju što žešći otpor koji je trajao od 20 do 28 septembra. Ne mogavši izdržati nadmoćniji pritisak austriske vojske, klobučki branioci su se spustili konopima u provalije pod Klobukom i povukli se u Crnu Goru. Austriska vojska je topovima potpuno razrušila klobučki grad koji je otada ostao pust i bez ljudskih naselja i sav u ruševinama.

Izvori: Djelomično je korišćen materijal iz zbirke *Copie Lettere* iz Državnog arhiva u Dubrovniku — Neobjavljeni podaci iz Državnog arhiva na Cetinju — Hamdija Kapidžić, *Prilozi istoriji grada Klobuka*, list *Gajret* XXI, 12 i 13 1940 i XXII br. 1, 2 i 3 1941 — M. Dinić, *Zemlje hercega sv. Save*, Glas SAN 182, str. 163, 167, 179 — Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku* (prevod Đ. Pejanovića), str. 2*, 38, 63, 117, 125 — M. Dinić, Nikola Altomanović.

KLJUČ kod Gacka. Grad Ključ se nalazi u Gatačkom srezu više Cernice. On je u prvom redu imao da kontroliše najvažniji hercegovački drum koji je vodio od Dubrovnika preko Trebinja, Gacka, Čemerna i Foče. Ostaci grada nalaze se na obronku Babe planine, pri strani pod Rudim brdom. Grad se dijelio na gornji i donji, a spajala su ih tajna vrata. Imao je izgled pravougaonika. Na gornjem gradu bile su dvije kule, od kojih je jedna služila kao tabija a druga kao tamnica. Evlija Čelebija je dao tačan opis grada i veli da je grad izgrađen od tesana kamena, na pet uglova sa dvije kule. Pred Kjučem na glavici Čučenici nalazi se stećak Radone Ratkovića koji za sebe kaže da »pogibe pod gradom Ključem«. Ovo je jedini grad kod nas čije je ime uklesano na jednom stečku.

Ključ se spominje 1426 godine kao prijestolnica bosanskog velikog vojvode Sandalja, kasnije hercega Stjepana i njegovih sinova. U borbi protiv Turaka grad Ključ se istakao dajući otpor, 1463 nalazio se u rukama hercega Vlatka i pao u turske ruke negdje prije septembra 1468. Ključ je osvojio vojvoda Ahmet. Po Evliji Čelebiji, Ključ je

Natpis na džamiji u Klobuku

Unutrašnjost grada Klobuka

bio has hercegovačkog paše, sjedište vojvode, janičarskog serdara, dizdara, kadije i ostalih gradskih službenika. Iz izvora su poznata dva ključka dizdara: Hasan u godini 1518, a Zulfikar prije 1780 do iza 1795.

Poslije pada Novog i Risna pod Mlečiće 1687, Ključ je postao važan grad u novoj turskoj krajini (ćenar, serhat) čije je sjedište bilo u Trebinju. Tada je i Ključ postao sjedište kapetanije. Carskim fermanom od 1740 pripali si prihodi od stonske slanice agama i neferima Ključa. Početkom XIX vijeka Ključ je bio uže povezan sa Klobukom i oba ova grada su tada pripadala cerničkom kadiluku. Grad je služio kao sigurno sklonište Turhanije u borbi sa Smail-agom Čengićem. Od druge polovine XIX vijeka ključki je grad izgubio važnost i mjesto njega je počeo da igra veću ulogu grad u Koritima u toku ustanka. U ključkom gradu je bilo nešto turskih vojnika. Grad je pred okupaciju bio napušten. Zadnja dva topa prenesena su sa Ključkog grada u Zemaljski muzej u Sarajevu.

Izvori i literatura: Djelomično korišćen materijal iz zbirke *Copie Lettereeiz* Dubrovačkog arhiva — Kemura, Iz *Sejahatname E. Čelebije*, GZM XX, 1908, str. 321 — Stevan Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, GZM. XXIII. 1911, str. 491 — 502 — K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u sednjem vijeku* (prevod prof. Pejanovića), str. 96, 118 — H. Kreševljaković i H. Kapidžić, *Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX vijeka*, Istor. pravni zbornik, 3—4, Sarajevo 1950, str. 249 — Dinić, *Zemlje hercega sv. Save*, Glas SAN 182, str. 229, 249; Thalloczy, *Studien*, str. 166, 167, 398.

ZALOM je danas selo na jugoistočnoj strani od Nevesinja. Od ceste Nevesinje—Gacko udaljeno je do 2.5 km, a od Nevesinja kojih 25 km. U tom selu bila je nekada palanka s agom na čelu. Čuvari te palanke bili su pješaci ili azapi. Age te palanke bijahu neko vrijeme članovi nevesinjske porodice Redžepašića, a ćehaje iz porodice Pašića. Ta je palanka podignuta prije hidžretske godine 1203 (1788), jer je ove godine

izdan ferman kojim se naruđuje da se stari berati čuvara zamjene novim. Iste godine izdat je berat Omerbegu Pašiću, kao ćehaji Zalom-palanke.

Početkom prošlog stoljeća bio je u Zalomu aga Dautbeg Redžepašić. Protiv njega podnosio je u dva maha tužbu bajraktar Zaloma Salih Klino sa još nekoliko drugova. O tome je obavijestio Dautbega Ibrahim Alajbeg Sulejmanpašić hidžretske godine 1233 (1818). Te tužbe, kako Sulejmanpašić javlja, nije uzimao u obzir bosanski divan, te preporučuje Dautbegu da sjedi u Zalomu i gleda svoga posla.

Godine 1864 bio je zapovjednik u ovoj palanci Ibrišimbeg Ljubović. Njemu je naredio Omer-paša Latas da od zalomske posade opremi 30 ljudi Mustafi Buljubaši Bilaloviću da čuvaju Dabar. Iza toga skinuo je Omer-paša Ljubovića s njegova položaja jer nije vršio svoju službu kako je trebalo.

Koliko je bilo čuvara u ovoj palanci, ne znam, kao ni to odakle su plaću primali. Nakon ukinuća plaćenih posada sagrađene su u ovoj palanci tri kule za vojnike. Otada je u ovoj palanci bio jedan odred redovne vojske sve do 1876, kada ju je napustio, a Crnogorci su u julu te godine lagumom srušili sve tri te kule. Godine 1829 trebao je Zalom opremiti u carsku vojsku, koja je iz Bosne kretala na Rusiju, 16 vojnika.

Desetina Zaloma iznosila je 1861 godine 3928 groša.

Izvori: Dokumenti u arhivu dra S. Bašagića (sada u dra Enise Bašagić) br. 3, 9, 98, 107, 123, 235. — Sarajevski sidžil u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu 67, str. 80.

LIPETA se zvaše utvrđena kula u istoimenom klancu kroz koji je udarao stari put Konjic-Borke-Lipeta-Zimlje-Bijelo Polje-Mostar. Od početka XVIII stoljeća pripadala je ova kula Mostarskoj kapetaniji.

Prvi spomen očuvao joj se u putopisu Evlije Čelebije, koji je ovuda prošao 1664 godine. O toj

kuli on piše: »Ovu kulu sazidao je svojim novcem a za ljubav božiju lijepih godina Ibrahimaga, Čuprilićev čehaja, rođen i odrastao u Mostaru, da očuva, ogradi i oslobodi puteve između Mostara i Sarajeva. Ima tu dizdar i oko pedeset gradskih ljudi. U kuli od pet kata je jedan mesdžid i oko pedeset posebnih soba za momke, potrebna municija, pet malih topova, jedan ambar, jedan bunar za vodu i gvozdena vrata i na vrh te kule napravio je visoku kulu s daskom pokritu. Da ovu tvrdu kulu uveća, načinio je izokola oko pedeset kuća.« Prema tome ovo je utvrđenje nastalo sredinom XVII stoljeća. U drugoj polovini XVIII stoljeća brojila je posada blizu 400 zapovjednika i vojnika. Članovi posade dobivali su plaću u novcu, koja im je doznačavana iz raznih državnih prihoda. Nakon 1835 g. čuvali su ovaj klanac redovni vojnici.

U XVIII i XIX stoljeću zapovjednik je posade bio aga sa 30 akči dnevne plaće.

Izvori i literatura: — Blau, 31, — *GZM* XX (1908), 332 i 333 — Sarajevski sidžil br. 58, str. 40 — *GZM* XXX (1918), 5, 23 i 24.

VRATAR u Sutjesci ili Sutisci, gdje mu se i danas ruševine vide, stajao je u najužem dijelu oko 14 km dugog klanca (sutjeske), što ga zatvara skoro okomiti obronci Volujaka s desne i Zelengore s lijeve strane. Kroz ovaj klanac vodio je važan trgovački drum Dubrovnik-Čemerno-Trnova Luka-Tjentište-Foča-Niš. Vrtarar se naziva i Sutiska; bio je u vlasti hercega Stjepana Vukčića, spominje se prvi put 1435 g. U hercegovo doba (1435—1466) bila je ovdje carinarnica. U Sutisci je nešto prije 28 III 1453 g. opljačkao jednu karavanu, koja je nosila srebro iz Srebrenice u Dubrovnik, Vladislav Mrđenović, kastelan u Vrtararu u Sutisci. Vrtarar je bio napušten prije 1533. Izgleda da u njemu Turci nisu držali svoje posade.

Izvori i literatura: jireček, 75 i 79 — P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka, Rad LVI, str. 210—212 — L. Thalloczy 416, 438, 465. — M. Dinić, Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina, JIČ III (1937) — M. Dinić, 24.

Turski natpis na stečku o opredi Klobnica god. 1222 (1807)

R É S U M É

Dans le volume premier de Nase Starine en 1953 Hamdija Kresevljakovic avait publié un travail sur les châteaux de Bosnie sous l'Empire ottoman, leur classement et leur administration; ensemble avec H. Kapidzic, il examine les châteaux et les forteresses de Herzégovine suivantes: Blagaj près de Mostar, Gabela (Sedislam en turc), Hutovo, Kostun, Kljuc, Lipeta (une koula), Ljubuski, Ljubinje, Micevac, Mostar, Pocitelj, Trebinje, Viduska (mieux connue sous le nom de Stolac), Vratar et Zalom (une bourgade). A quelques-uns de châteaux résidaient des capitaines, auxquels H. Kresevljakovic a consacré une étude détaillée à paraître dans les édi-

tions de la Société d'Etudes à Sarajevo; d'autres étaient commandés par des dizdars (châtelains). Après la prise de Risan et de Herceg-Novi dans les Bouches de Kotor par les Vénitiens en 1687, on organisa un nouveau pays-frontière, (krajina, serhad) contre les raids des sujets vénitiens, avec les forteresses Ban-Vir, Klobuk, Ljubinje, Korita, dont la principale fut Trebinje, centre militaire et d'administration. Cette forteresse fut bientôt élargie et ses commandants portaient le titre de pacha. La forteresse de Trebinje a gardé ses formes qu'elle avait acquies au XVIIIe siècle, jusqu'à nos jours.